

SAUL
CSERNIHOVSZKI /
Gilboa hegyén

És meghalt Saul és három
fia és fegyverhordozója és minden embere
azon a napon együtt. (SÁMUEL I. 31.)

Hulltak a hősök, vitéz vitéz után,
Hatalmas sófár bűgött a Gilboán,
– Fáradt vagy király, kerülj hátra, mögém,
Inamban még erő, megvédelek én.
– Most többen vannak, mint mi, a pogányok,
Fújd: Rajta vitézek, föl alabárdok!

– Nyilasok lőnek a hegy oldalán,
Fáradt vagy király? Támaszkodj reám!
– Nincs idő pihenni! Fújd: vészben Gilboa!
Még csillog, ujjong ellenség szigonya.
Most többen vannak, mint mi, a pogányok,
Fújd: jöjjön az új sereg, fegyvertárnok!

– A Nap is mérges nyilát szórja rám,
Mi hír a nyelveden? – Elesett Jonathán,
– Két fiam van még, itt a csatatéren,
Ki idehozza, áldással kísérem.
Most többen vannak, mint mi, a pogányok,
Fújd: jöjjenek a késett törzsek, a puhányok!

Ne hátráljunk helyünkről! Ki jön amott?
Mit mondasz, hírnök? – Malkisua halott!
Lesznek még csaták, szívünk meg nem retten,
Ha elesett egy itt, elesnek ott ketten.
Most többen vannak, mint mi, a pogányok,
Ki gyáva itt? Rá megvetés és átok!

– Dőlj a kardodba s ne ellenség kezére!
Mit mondasz hírnök? – Avinádav vére!
Meghalt ő is! – Áll a szikla magasan,
Hercegek áldoznak háromszorosan!
Most többen vannak, mint mi, a pogányok,
Juhok vagyunk-e? Vágóhíd-bárányok?

Fújjad a riadót, zúgjon a harsona!
Hallják a héberek: vérrel telt Gilboa!
Fújd északra, délre, nyugatra, keletre, –
Rendüljön meg a föld dübörgve, remegve.
Most többen vannak, mint mi, a pogányok,
Mit elraboltak, – visszafoglaljátok!

PATAI JÓZSEF FORDÍTÁSA

Áhád Háám /
MÚLT és JÖVŐ

Áhád Háám (Ehad Ha-Am) (1856–1927) a.m. „egy a nép közül”, eredeti nevén Aser Ginzberg a kijevi kormányzóságban született, haszid környezetben nőtt fel. 1878-ban odesszai tartózkodása alatt ismerkedett meg az oroszországi zsidó felvilágosodás, a „haszkala” mozgalomával. Külföldi utazásai után 1884-ben Odesszában telepedett le, s bekapcsolódott a Palesztina feltámasztásáért harcoló Hovevé Cion mozgalomba. Az első cionista kongresszuson, 1897-ben, Bazelban a „politikai” cionizmussal a „szellemi”, kulturális cionizmust állította szembe: „... a cionizmus szellemi mozgalom... A cél az, hogy nemzeti központ teremtdjék, amelynek hatása az egész galutra szellemi lesz (hiszen gazdasági életünk természetesen a vendéglátó ország és nem Erec Izrael helyzetétől függ majd”. A vallási és etikai hagyomány megőrzését szolgáló írásai egyebek között *Válaszúton* című háromkötetes gyűjteményében jelentek meg. 1912-ben letelepedett Palesztinában; Tel-Avivban, a róla elnevezett utcában, a város által adományozott házban élt 1927-ben bekövetkezett haláláig. A tel-avivi temetőben Max Nordau mellé temették. Itt közölt írásának forrása: Áhád Háám: *Válaszúton* (Válogatott tanulmányok), Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége, Budapest 1943. Összeállította, fordította és utószóval ellátta Herskovits Fábíán, 68–76. l.

*

Öntudatlanul is nagy filozófus volt az az ember, aki először ejtette ki ezt a szót: „én”. Mennyit fáradoztak azóta a bölcsek, mennyi elméletet alkottak, hogy megmagyarázzák ezt a rövidke szót! De mindedig nem sikerült megfejteti vagy megmagyarázni: ki, mi az „én”? Minden korban újra és újra felvetődik ez a kérdés, és minden kor más és más feleletet ad rá, megfelelően a tudomány és filozófia uralkodó eszméinek. A múlt nemzedék gondolkodói azt hitték, hogy az „én”-nek mint önálló, alapvető lénynek létezése vitathatatlan, evidens tény, mely semmiféle bizonyításra nem szorul; most korunk lélekbúvárai az „én hasadáról”, „kettős énről” és hasonló dolgokról beszélnek.

Anélkül, hogy követnénk a filozófusokat a metafizika mélységeibe, egyszerű emberi nyelven szólva azt mondhatjuk: az „én” az emlékezet és az akarat, a múlt és a jövő összegét jelenti. Kétségtelen ugyanis, hogy ha valaki azt mondja: „én”, akkor nem hajára vagy körmére gondol, melyek ma testéhez tartoznak, holnap pedig szemétdombon oszlanak, hanem arra a szellemre, arra a belső erőre, amely titokzatos módon összeköti a múlt minden hatását és emlékét a jövő minden akarásával és reményével, mindebből szerves egységes lényt alkotva.

Ez a szellemi alkat aztán együtt növekszik és fejlődik a fizikai, a külső alkattal, csakhogy fejlődése fordított irányú; a jövőből irányul a múltra. „Amikor az ember

ifjú – mondották atyáink Salamon királyra és bibliai könyveire (*Énekek éneke, Példabeszédek, Kohelet*) vonatkoztatva –, dal szólal meg ajakán; a férfikorban bölcs mondásokat és hasonlatokat szeret, öregségében pedig a világ hiúságáról elmélkedik”. Ez valóban így van. Az ifjú „én”-je szegény a múlt emlékeiben, gazdag a jövő vágyaiban és reményeiben, amelyek megtöltik lelkét, dalra serkentik, erőit pedig féktelen, határtalan cselekvésekre indítják. Amikor férfikorba jut, már gazdag a múlt tapasztalataiban és emlékeiben, de kellő ereje is van, hogy vágyait cselekvő akarata hatalmával érje el; ekkor egyensúlyba kerül az „én” két összetevője: a jövő serkenti az akarat megmozdulásait, a múlt viszont fékezi a lendületet, és megjelöli az utat. Ilyenkor szólalnak meg a példabeszédek, a jövőre vonatkozó és múltra alapozott vezérelvek. Ha azonban megöregedett az ember, nincs többé ereje a jövőért dolgozni, „én”-jéből eltűnik minden akarat és remény: nem marad számára más, mint elmerülni a múltba, elemezni élete folyamán szerzett élményeit, tapasztalatait, végül pedig – ha olyan bölcs, mint Salamon – elmélkedni a világ hiúságán és megvizsgasztalódni.

De nem minden aggastyán olyan bölcs, mint Salamon volt. A tömegeből hiányzik az erő és a képesség ahhoz, hogy a „hiúságok hiúságában” is vigaszt leljen; hogy nyugodt lélekkel tudjon szembenézni a halállal. Az öregség tehát a hithez fordul szorultságában segítségért, és az ad az „én”-nek újból „jövőt”. Ez a jövő megfelel az öregség természetének; nem kell hozzá sem erő, sem cselekvés, mert mindent készen, befejezve nyújt. Ezt a jövőt is, habár nem az élet tapasztalatain épül, az „én” magába fogadja, és olyan erősen kapcsolja a múlthoz, hogy avval teljes egységbe olvad. Mindabban, amiben a múlt szűkölködött, most a jövő dúskál; mennél keserűbb volt a múlt, annál edesebb lesz a jövő, amíg végül is már nemcsak az önzés, hanem a bosszúvágy is a jövőn hajtja be a múlt tartozásait; s a szegények addig nem nyugszanak, amíg be nem bizonyítják maguknak, hogy az egész túlvilág az övék, és a gazdagok be sem léphetnek a mennyek országába.

A népek nemzeti „én”-je szintén éles vizsgálódások és mélyreható elmélkedések tárgya volt. De itt is arra a felismerésre jutott néhány filozófus (*J. S. Mill, Renan*), hogy lényegében, ez a fogalom nem jelent egyebet, mint a múltnak és jövőnek egybeolvadását; emlékeket és hatásokat egyrésztől, reményeket és akarásokat másrésztől, s ezek egymásba fonódva, egymást kiegészítve közös tulajdonságai a nép minden tagjának. A népek életében is, akárcsak az egyénekében, felismerhető a három fokozat az „én” összetevő elemeinek viszonylatában. A népnek is van „gyermekkora”, az „Énekek énekének” ideje, amikor tekintete a jövőre irányul. Akarásai és reményei zsúfoltan, túláradón törnek elő szóban és tettekben: nem ismer határt, rendszert vagy helyes mértéket, mert nincsenek tapasztalatai és tanulságos emlékei, amelyek mértékül és útmutatásul szolgálhatnak. Sőt, az a kevés emlékezés is, amit a múltból örökölt, inkább „költészetté” alakul lelkében, mintsem „valósággá”, és

mindig aszerint módosul, milyen irányt jelölnek meg vágyai a jövő számára. De az élet tapasztalatai lassan-lassan rászoktatják arra, hogy nyitott szemmel tekintsen hátrafelé, ismerje meg önmagát, tulajdonságait és létezésének feltételeit a múltnak tapasztalatai alapján. Akkor civilizált és gondolkodó néppé válik, amely tudja, honnan jött, merre igyekszik, a múlt s a jövő pedig teljes arányban olvad össze „én”-jében úgy, ahogy az a nép érdekének és fejlődésének megfelel. De ezek a boldog napok csak rövidebb-hosszabb ideig tartanak, aztán eljön az öregség, néha időnek előtte. És amilyen mértékben a nép látja, hogy ereje hanyatlik, és nem tudja többé akaratát valóra váltani, olyan mértékben szűnik meg akarása, és lassan visszavonul a múlt emlékei közé. A hanyatlásnak ez a korszaka (példa rá a görög nép) együtt jár a régiségkutatás, az ódon könyvek és emlékek gyűjtésének fellendülésével, a könyvmolyok, másolók, utánczók, magyarázók és alkomentátorok fénykorával. Végül az ilyen nép fiai lassan-lassan eljutnak „Salamon bölcsességéhez”; hirdetik, hogy minden csak hiúság, és lassanként eltűnnek a felszínről.

Néha azonban megtörténik, hogy az öregség és elgyengülés külső jelei ellenére az „én” érzése még erősen él a nép szívében, és a nép nem akarja, mert nem is akarhatja elfogadni a történelem ítéletét, nem elégszik meg azzal, hogy kellemes emlékek édesítsék élete utolsó pillanatait, hanem *jövő* kell neki, *életet* akar mindenáron! – Ilyenkor szintén a hit jut szerephez; a szárnyas képzelet bőkezűen teljesít minden kérést, fáradság és nehézség nélkül, kárpótlásul a múlt keserűségeiért: „A jutalom arányos az elszenvedett fájdalommal”. De ebben a helyzetben nagy a különbség az egyén és a nép között! Az egyén menthetetlenül a halál áldozata lesz, és a jövő felé irányuló minden reménye sem mentheti meg a sírtól. Ám a nép, amelynek életforrása szellemi jellegű, és évei számát nem az élettudomány törvényei szabják meg, a nép, amelynek sikerült a jövő elemét – még ha a remény ábrándjának alakjában is – „én”-jébe gyökeretvetni, megtalálja azt az életelixírt, azt a természetének megfelelő szellemi táplálékot, amely minden betegség és szenvedés ellenére életet és fennmaradást biztosít számára. Mivel pedig életben marad, nem lehetetlen, hogy történelmi események hatása alatt más, egészséges és erőteljes népekkel kerül össze, s körükben megfiatalodik, vére meggyógyul, életnedve felfrissül. És amidőn új erőket érez magában, új akarások is támadnak benne, s ezek aktív cselekvésre serkentik, testi és szellemi értelemben egyaránt.

* * *

Ismeretes, hogy a Biblia történeti könyveit a babiloni száműzetés idején írták, illetve szerkesztették. A zsidó nép akkor elaggott már; elerőtlenedése olyan fokon állt, hogy az egész nép érezte, tudta, és keserű lélekkel mondta: „Elszáradtak csontjaink, elveszett reményünk, végünk van”. Ekkor bölcs férfiak támadtak köztük, akik megkísérelték megmenteni a nemzeti „én”-t a benne élő múlt megerősítésével. Hogy csupán ezzel az

eszközzel elérhették-e volna céljukat, az nagyon kétséges. Szerencsére azonban a nép életkérdésének megoldása nem a *tudomány*, hanem a *prófétizmus* képviselőinek a kezében volt, és a profétizmus meg is találta a keresett megoldást, újáteremtette a jövőt, és így teljessé tette az „én”-t. Ez a prófétai jövő eleinte a közeljövőt jelentette; csak később, amikor a második templom felépült, és a nagy ígéretek nem lettek valósággá, tolódott a jövő mind messzebbre, nemzedékről nemzedékre, a Szentély pusztulásáig, aztán még tovább. Néha egészen közelinek látszott, máskor mélyen lehanyatlott, mindig az illető nemzedék helyzetének és szenvedéseinek megfelelően. De minden időben, majdnem a mi korunkig, ez a jövő jelentős és fontos része volt a nemzeti „én”-nek. Csakis az biztosította őseink életét és fennmaradását minden gyengeségük és elnyomatásuk ellenére, míg más népek, sokkal fényesebb múlttal, közben menthetetlenül elvesztek.

Általában azt hisszük, hogy a zsidó nép a Tórának köszönheti fennmaradását. Azonban őseink, akik a Tórárt ránk hagyományozták, nyíltan hirdették, hogy a Tórárt is csak a jövő reménye tartja fenn, mert nélküle nem lett volna értelme parancsai teljesítésének. „Ha száműzetésbe küldlek is titeket az országból, kövessétek továbbra a törvényeket, *hogy ha majd visszatértek, ne legyenek előttetek idegenek*”. A Tóráról való ez a nézetük indította őseinket arra, hogy fáradhatatlanul tanulmányozzák az Írást, és egész traktátusokat szerkesszenek, a legkisebb részletekig kidolgozva, az áldozati törvényekről, a papok ruházatáról, szolgálatáról és számos olyan dologról, aminek a legkisebb gyakorlati értéke sincs; és ezt nem a régiségtudomány iránt érzett különös vonzalomból tették (ehhez nem is volt érzékük), hanem mert szívvel-lélekkel hitték, hogy mindezek egyszer majd ismét jelentős részei lesznek a mindennapi életnek. Mivel pedig a gyakorlatban nem valósíthatták meg e törvényeket, igyekeztek legalább minél tökéletesebben megismerni, „hogy ha majd visszatérnek, ne legyenek előttük idegenek”. Ezek a traktátusok, amelyekkel Izrael ifjai foglalkoztak nemzedékről nemzedékre, igen nagy mértékben elősegítették azt, hogy a jövő reménye mélységesen begyökeresedjék a nép szívébe, és hozzászoktatták tanulmányozóikat ahhoz, hogy a remélt jövőt mint valóságot lássák, amelynek problémáival érdemes foglalkozni. Így történt, hogy a csak Palesztinában érvényes törvényeknek talán nagyobb jelentőségük volt a nép fennmaradásában, mint azoknak, amelyeknek gyakorlata kötelező volt Palesztinán kívül is.

A Teremtés ötödik évezredének végén, több mint ezer évvel a Szentély pusztulása után, a galut zsidóságának egyik legragyogóbb szelleme, *Majmuni Mózes*, fáradhatatlan, lelkes szorgalommal összegyűjtötte a „messiási” korszakra érvényes törvényeket. A „jemeni zsidókhöz intézett levelében” világosan felismerte a jövő reménységének értékét a nép fennmaradása szempontjából, és be is iktatta a zsidó vallás alapigazságai közé. Nem mintha figyelmét elkerülték volna – hisz megtestesülése volt a logikának – azok az ellentmondá-

sok, amelyekre később tanítványainak tanítványai (például *Joszéf Albo*) mutattak rá, de felismerte azt, amit a többiek nem értettek: hogy ugyanis nem a logika biztosítja egy nép életét és fennmaradását, hanem a jövő reménysége, mert enélkül a Tóra is elfelejtődik alapigazságaival együtt, és sem a történelem bizonyítékai, sem a skolasztika érvei nem menthetik meg a Tórárt és népét az elmúlástól.

Míg azonban a babiloni száműzetés idején a nép vesztette el a rá szakadt katasztrófák alatt jövőbe vetett hitét, s a tudósok igyekeztek megmenteni az „én”-ből, amennyit csak lehetett, a próféták meg betetőzték ezt a munkát, és megmentették az egészet, addig az utóbbi nemzedékeknél egészen más jelenséget tapasztaltunk, amelyhez hasonló nem fordult elő a galut egész története alatt. A nép nem vesztette el jövőbe vetett reményét, ellenkezőleg, éppúgy emlegette, mint hajdanában, noha szíve mélyén megfélekedett már róla, előbb a sok szenvedés, később a túl nagy jólét miatt. Ebben a legújabb helyzetben, amikor sorsunk annyira javult, hogy felfrissülhettünk erős és egészséges népek körében, olyannyira, hogy nekiláthattunk friss erővel dolgozni jövőnk érdekében, csak a szendergő reményt kellett volna felébreszteni – ebben a szerencsés helyzetben tudósaink azon igyekeztek, hogy a reményt kiöljék, és emlékét még a nép ajakáról is elűzzék. Nirvána – ez az új eszmény, amelyet Izrael tudósai a nemzeti jövő helyett hirdetnek. Csakhogy a Nirvánát sem lehet pillanatok alatt elérni, hosszú az út hozzá, és számos változáson vezet keresztül. Közben pedig mit tegyen a nép? – Azt tapasztaljuk, hogy amilyen mértékben kisebbedik a jövő szerepe a nép életében, ugyanolyan mértékben, ugyanakkor, ugyanott és éppen azoknak a tudósoknak hatása alatt emelkedik a múlt jelentősége a nemzeti „én”-ben. Az új imakönyvek, amelyekből hiányzik a jövő említése, és az új irodalom közt, amely főleg a múltat tárgyalja, erős a belső lélektani kapcsolat, s ennek jelentőségét maguk az újítók sem érzik át teljesen. Az aggastyán, akinek reményeit megölték, vigasztalást és kárpótlást keres; a múltat idézik hát neki, hogy abban találjon gyönyörűséget és örömet, amíg végül is elhiszi, hogy az olyan múltnak, amelynek nincs jövője, nincs szüksége külön „én”-re, az „én” állandó hordozójára sem. És még ha ez a múlt méltó is arra, hogy az emberiség emlékezetében megmaradjon, tovább élhet önmagában is, azok nélkül is, akik megtestesítették. Egy arisztokratikus gőg kedvéért, hogy az ember elmondhassa: „őseim mentették meg Rómát” – nem érdemes élni és szenvedni.

A múlt e lelkes ápolói, habár szándékaik rosszak, mégis hasznos működést fejtenek ki a teljes „én” hirdetői számára is. Tárják csak fel e „tudósok” a múltat a jövő rovására; de jöjjenek utánuk a próféták, akik a múlt alapján felépítik a jövőt; akkor majd a kettős irányú működés eredménye egy szilárdabb és szélesebb horizontú nemzeti „én” lesz.

Ezért sokkal károsabb az a csoport, amely olyan jövő útján ígéri a megváltást, amelynek nincs múltja. Azt hiszi, hogy évezredes történet után egy nép – újszülött

gyermekhez hasonlóan – mindent előlről kezdhet, új nemzeti otthont építhet, teljesen új nemzeti étellel és törekvésekkel. Ez a párt elfelejti, hogy egyes-egyedül a nép, vagyis a nemzeti „én” a maga történeti formájában az, ami fenn akar maradni teljességében, összes emlékével és reménységével együtt; és ha egyáltalán mássá tudna változni, mint ami, akkor ehhez számtalan utat és módot talált volna már eddig is. Van ugyan más „én” is, minden egyes zsidó embernek egyéni, időleges „én”-je. Ez, ha fennmaradása veszélyben forog, természetesen menedéket kereshet magának bárhogyan és

bárhol. Aki az ilyen „én”-ek tízezreit bárhogyan és bárhol megmenti, időlegesen hasznos hajt persze az egész közösségnek is, amelynek ezek az egyének a részei. De egészen más a zsidóság örök nemzeti „én”-je; és akik azt hiszik, hogy ezt az „én”-t is arra az útra irányíthatják, amelyen ők mint egyének akarnak járni, azok súlyosan tévednek. Mert a zsidó nép útját már kijelölte, meghatározta saját lényege, *ez a lényeg pedig a múltban gyökerezik, és a jövő felé irányul.*

1892

Jacob Katz / IZRAEL ÉS A MESSIÁS*

Az Izrael állam boldogulásáért mondott ima, amelyet szombatonként és ünnepekkor Izrael és a diaszpóra legtöbb zsinagógájában mondanak, „resit geulátenu”-nak, megváltásunk kezdetének nevezi az államot. A megfogalmazás arra utal, hogy Izrael állam megteremtését úgy kell tekinteni, mint a múlt nemzedékek által dédelgetett messianisztikus várankozások beteljesedésének kezdetét.

Az ima szövegét S. Y. Agnón héber regényíró írta Jichák Herzog felkérésére, aki az államalapítás idején főrabbi volt. Az ortodox hatóságoknak azóta már többször védelmükbe kellett venniük azokkal szemben, akik illetlenek, sőt, szentségtörőnek találják.

Akik ellenzik ezt a megfogalmazást, például a Neturei Karta nevű szekta Izraelben s támogatói külföldön, egyáltalán nem tartják törvényesnek a zsidó államot. Mások, például az Agudat Izrael nevű ortodox párt vagy az ismert jesivák vezetői együttműködnek az állami szervekkel, elfogadják az állami intézményekből származó előnyöket, néha, viszonzásul még támogatják is a kormányt, de alapjában véve szellemileg nem helyeslik. A radikálisabbak a modern Izraelt egyenesen a zsidó hagyomány által ígért megváltás antitézisének tekintik, a kevésbé radikálisak viszont lényegtelennek nyilvánítják az ügyet. De messianisztikus kifejezésekkel imádkozni az állam üdvéért – ez mindkét táborban egy szent vallási elképzelés megszenteltségével határos.

Ez a teológiai és ideológiai vita nyilvánvalóan csak saját alapján dönthető el. A történész számára felmerülő kérdés nem az, méltó-e Izrael állam arra, hogy a hagyományos messianisztikus elképzeléssel kapcsolják össze. Hanem az, vajon valóban teremthető-e kapcsolat a zsidók által ősidők óta táplált messianisztikus remények és az Izrael megalapításához vezető modern nemzeti mozgalom között. A kérdést megvizsgálandó először a hagyományos messianizmus természetét kell megutakolnunk.

* In: Jewish Emancipation and Self-emancipation. *The Jewish Publication Society* kiadása, Philadelphia, New York, Jerusalem, 1986

Bár a kifejezés eredetileg bibliai jellegű, a messianizmus általános jelenség. Elterő kulturális hagyományú és civilizációs szintű törzsek és nemzetek, a világ legkülönbözőbb részein dédelgetik egy megmentő gondolatát, aki felszabadítja őket adott testi-lelki nyomorúságuk alól. Ámde a zsidó vallás közvetlen befolyási övezetében, különösképpen pedig a kereszténységben és az iszlámban, a messianisztikus szabadulás eszméje új jelentőségre tett szert, jóllehet ez élesen elütött a zsidó mintától.

Ne foglalkozzunk itt azokkal a sajátos történelmi feltevésekkel, amelyek között a *felkent eszményi király* (ez a „messiás” eredeti jelentése) bibliai képe megszületett. Valószínűleg már a babiloni fogságban, de a második templom lerombolása után egész bizonyosan főként nem a palesztinai, hanem a száműzött zsidóság sanyarú helyzete kiáltott megváltásért. S a sanyarú helyzetet nem a gazdasági szűkösség, a társadalmi lealacsonyítás vagy a szellemi hanyatlás jelentette, bár néha mindezeket szintén a megváltó által leküzdendő ellenfeleknek érezték. A száműzetésbe kerülve, a zsidók ezeket a szenvedéseket egy alapvető fogyatékos pusztá melléktermékének kezdték értelmezni: annak, hogy száműzetésben, otthonukból elkergetve kénytelenek élni.

Mármost az ember csak akkor érzi szerencsétlenségnek, ha eltávolítják szülőföldjéről vagy szülőhazájából, ha oly erősen kötődik ahhoz, hogy bármely más helyet testi-lelki megpróbáltatásként él át. Az emberi történelemben számtalan embernek kellett önkéntes vagy kényszerű elvándorlás folytán lakóhelyet változtatnia, s idővel megszokták a helyzetet, új hazát találtak maguknak. A zsidók sorsának egyik, számos összetett vallási és történelmi tényről meghatározott sajátossága, hogy a száműzetetés tudata az azóta eltelt hosszú időtartam ellenére sem tűnt el. Ellenkezőleg, az eltelt idő hossza inkább mélyítette, mint halványította a sorscsapás szubjektív élményét.

A messianizmus egyszerre oka és következménye annak, hogy a száműzetés évszázadaiban a zsidók egymástól elkülönülten éltek. A messianisztikus hit kezdetben valószínűleg megacélozta akaratukat, hogy szembe-